

HUGO GROTHE’NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA HAZIRLADIĞI ESERLERDE OSMANLI İKTİSADİ MODERNLEŞMESİ ÜZERİNE GÖRÜŐLER

THE MODERNISATION OF OTTOMAN ECONOMY AS REFLECTED IN HUGO GROTHE’S WORKS COMPILED DURING WWI

Bilge Karbi

Abstract

The desire by the Young Turks to modernize the Ottoman State in many fields overlaps with the infiltration policies of Germany, an ally of the Ottoman Empire during World War I. Scientists played an important role in the implementation of this foreign policy. Dr. Hugo Grothe was one of them and, as a cultural politician, orientalist and geographer he contributed to the development of Ottoman-German relations during WWI. Grothe's interest in Ottoman geography, which began long before the war, led him to write books on both Germany's foreign policy as well as the socio-economic, political and cultural structure of the Ottoman Empire. Translation of Grothe’s works as well as the works of other orientalists can contribute significantly to the studies on Ottoman history. In this article, emphasis will be put on Ottoman State’s modernisation attempts particularly in the field of economics, within the framework of books written or edited by Grothe during the Great War.

Key words: Economic modernization, German science, German culture, Orientalism, First World War, Hugo Grothe, Ottoman Empire.

Geliş / Received 15.09.2018; **Kabul / Accepted** 14.11.2018

Kaynak göster / Cite this article as

Karbi, Bilge. ‘‘Hugo Grothe’nin Birinci Dünya Savaşı Sırasında Hazırladığı Eserlerde Osmanlı İktisadi Modernleşmesi Üzerine GörüŐler.’’ *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* XIX, ‘Savaş ve Bilim’ Özel Sayısı (2018): 110-123.

DOI 10.30522/iuoba.460290

Yazar bilgileri / Affiliations

Karbi, Bilge. Dr. Öğr. Üyesi. Beykent Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye.

karbibilge@hotmail.com

ORCID ID 0000-0003-3348-3902

Öz

Jön Türklerin birçok alanda Osmanlı devletini modernleştirme arzusu, Birinci Dünya Savaşı'ndaki müttefiklerinden Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik nüfuz politikaları ile örtüşür. Bu dış politikanın uygulanmasında bilim adamları da önemli rol oynamıştır. Dr. Hugo Grothe bir kültür politikacısı, şarkiyatçı, coğrafyacı olarak Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Alman ilişkilerinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Grothe'nin, Osmanlı coğrafyasına savaştan çok önce başlayan ilgisi sayesinde kaleme aldığı eserler, hem Almanya'nın bu konudaki dış politikası hakkında hem de Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel yapısı hakkında verdiği bilgiler açısından değerlidir. Grothe'nin ve diğer şarkiyatçıların eserlerinin Türkçeye çevrilmesi günümüz Osmanlı tarihi çalışmalarına katkı sağlayabilir. Bu makalede Grothe'nin savaş zamanı yazdığı ve yayına hazırladığı eserler çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin iktisadi alandaki modernleşme çabaları üzerinde durulmuştur.

Anahtar sözcükler: İktisadi modernleşme, Alman bilimi, Alman kültürü, Şarkiyatçılık, Birinci Dünya Savaşı, Hugo Grothe, Osmanlı Devleti.

***

Giriş

Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkilerin on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru giderek yoğunlaştığı bilinmektedir. İki devletin ittifakı sayesinde derinleşen bu ilişkilerinin temelleri aslında çok daha öncesine kadar götürülebilir. Almanya, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti topraklarını nüfuz sahası olarak benimsemiş ve bu bölgeye yaptığı sermaye yatırımları ile bölgeyi Alman yayılımı için uygun görmüştür.¹ Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni, daha geniş kapsamlı olarak Şark (Orient) bölgesini tanıma merakı çeşitli dallara mensup uzmanların iş birliğini doğurmuştur. Sosyal bilimlerden tıp bilimlerine kadar geniş bir yelpazede çok sayıda uzman, bilim adamı ve araştırmacı ulaşım imkânlarının da gelişmesiyle Almanya ve Osmanlı Devleti arasında adeta mekik dokumuşlardır. Gezi notları ve kitaplar hazırlanmış, birçok cemiyet ve süreli yayın faaliyete geçirilmiştir.² Savaş zamanı kurulan ittifak ve savaş koşulları altında bu uzmanlara olan ihtiyaç karşılıklı olarak daha da

¹ Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne nüfuzunda Berlin-Bağdat Demiryolu yapımının simgesel bir önem taşımaktadır. Ancak Almanya'nın 'Osmanlı Asya'sına olan ilgisi demiryolu inşasından çok daha fazlasıdır. Siyasi birliğini Avrupalı diğer emperyalist devletlere nazaran geç tamamlayan Almanya'ya göre verimli ve bakir toprakları ile Osmanlı Devleti çıkar alanı oluşturma adına elverişli bir konumdaydı. W. O. Henderson, "German Economic Penetration in the Middle East: 1870-1914," *The Economic History Review* 18 (1948), 54-64.

² Kurulan cemiyetler için bir liste hazırlamak zor olsa da öne çıkanlardan bazıları şunlardır: Vorderasiatische Gesellschaft (Ön Asya Cemiyeti, 1895), Münchener Orientalische Gesellschaft (Münih Şark Cemiyeti, 1901), Deutsche Gesellschaft für die Erforschung Anatoliens (Anadoluyu Araştırma Cemiyeti, 1904) ve Deutschen Vorderasien Komitee (Alman Ön Asya Komitesi, 1905). İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 92.

artmıştır. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nı bir fırsat olarak görüp müttefiklerinin desteği ile reformlar gerçekleştirmek, müttefikleri ise Osmanlı Devleti toprakları hakkında daha çok bilgi sahibi olmak, İngiltere ve Fransa'nın nüfuzunun kaybolduğu yerlerde kendilerine daha çok yer açmak istemişlerdir.³

Savaş zamanı devam eden Osmanlı modernleşmesi Alman bilim ve uzmanlığını Osmanlı Devleti'ne çekmiştir. Sadece iktisatçılar değil sosyal bilimlerin tarih, kültür, arkeoloji gibi çeşitli dallarında uzmanlaşmış bilim adamları, kurulan ittifak ve Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik dış politikası, Osmanlı'ya olan ilgiyi arttırmıştır.⁴

Bu makaleye eserleri ile konu olan Dr. Hugo Grothe (1869-1954), bu bilim adamlarından biridir. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce de çok kere Osmanlı Devleti'ne gelmiş ve ilgisi savaş zamanında da artarak devam etmiştir. Grothe'nin eserleri, Alman nüfuz politikalarının uygulanış şekline bir örnektir. Ayrıca eserlerinin analizi sayesinde, bilim adamlarının on dokuzuncu yüzyılda gelişen Alman-Osmanlı ilişkilerindeki rolü; bilimsel araştırmaların arkasındaki saikler; bilim adamlarının eserlerinin konu başlıklarını sınıflandırma imkânı; savaş koşullarının bilimsel araştırmalara etkisi; hangi eserlerin hazırlandığı gibi konuların aydınlatılması daha geniş araştırmalara ihtiyaç duysa da, Hugo Grothe gibi münferit bir örnek üzerinden bu meselelere en azından ışık tutulabilir.

Hugo Grothe ve Savaş Öncesi Osmanlı Devleti'ndeki Faaliyeti ve Eserleri

1869'da Magdeburg'da doğan Albert Louis Hugo Grothe, kültür politikacısı, bilim adamı, coğrafyacı ve şarkiyatçı olarak anılmaktadır. Nitekim kendisi akademik kariyerini birden fazla dalda tamamlamıştır. Babasının demiryolları yapımında çalışması nedeniyle, çocukluğunun bir kısmını Güneydoğu Avrupa'da geçirmiştir. Birçok üniversite değiştirmiş; 1902 yılında Würzburg'da, Bağdat Demiryolu üzerine coğrafi ve etnolojik bir çalışma ile doktora eğitimini tamamlamış, 1916 yılında Stuttgart'taki üniversitede Coğrafya dalında doçentlik tezini vermiştir. 1954 yılındaki vefatına kadar kültür

³ Avusturya-Macaristan bu konuda Almanya'nın arkasından gelse de aynı politikayı izlemiş ve hatta Almanya ile rekabete girmekten kaçınmamıştır. Bilge Karbi, "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu'na İktisadi-Askeri Nüfuzu (1914-1918)," *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 25 (2017), 137-147.

⁴ Örnek olarak şu isimler verilebilir: Prof. Dr. Theodor Nöldeke (1836-1930), Prof. Dr. Julius Wellhausen (1844-1918), Prof. Dr. Karl Heinrich Becker (ö. 1933). Bkz. Emre Dölen, *İstanbul Darülfünunu'nda Alman Müderrisler (1915-1918)* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 18. Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik nüfuzunda kültür politikalarının yeri hakkında ayrıntılı çalışmalar mevcuttur. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Fahri Türk, "Deutsche Siedlungspläne im Osmanischen Reich," *German Studies Review* 33 (2010); Bülent Can Bilmez, "Almanya'nın Türkiye'de Koloni Kurma Planları," *Toplumsal Tarih* 8 (1994), 50-55; Almanya'daki Şarkiyatçılık Çalışmaları ve öne çıkan şarkiyatçılar için bkz. Christoph Herzog, "Almanca Konuşulan Ülkelerde Türkiyat ve Şarkiyat Çalışmalarının Gelişimi Üzerine Notlar," çev. Faruk Yaslıçimen, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15 (2010), 77-148.

politikaları ve uluslararası ilişkiler alanlarında akademik faaliyetini sürdürmüştür.⁵

Grothe'nin Birinci Dünya Savaşı öncesi kaleme aldığı eserlere bakıldığında Anadolu, Mezopotamya, İran, Kafkasya, Romanya, Arnavutluk, Makedonya gibi geniş bir coğrafya ile ilgilendiği görülmektedir.⁶ Seyahat notları türünde olan bu eserlerinde, gördüğü yerlerin tanıtımını yapmış, gezdiği bölgelerde yaşayan halk, geçim olanakları, iktisadi ve sosyolojik yapı hakkında bilgi vermiştir. Filistin'den Arnavutluk'a kadar geniş bir coğrafyada dolaşmıştır. Gezdiği gördüğü yerlerin fotoğraflarını çekip yayınlaması, kitaplarını görsel açıdan da değerli kılmaktadır.

Grothe'nin Osmanlı Devleti'ne ilk geliş tarihi kesin değilse de, 1890'ların sonunda geldiği bilinmektedir. İlk eserleri Trablusgarb, Transkafkasya ve Filistin üzerinedir. Zamanla Anadolu da ilgi alanına girmiştir. 1905 yılında Osmanlı Devleti'nin Konya, Ankara, Adana, Halep, Mamuret-ül-Aziz (Elâzığ), Diyarbakır, Bitlis, Musul, Van ve Bağdat vilayetlerinde yapmak istediği araştırma başvurusuna Osmanlı hükümeti olumlu yanıt vermiştir.⁷

Seyahatleri ve kitapları yanındaki önemli bir faaliyeti de, bir cemiyet kurmuş olmasıdır. 1905 yılında kurulan ve başkanlığını yaptığı *Deutsche Vorderasienkomitee* (Alman Ön Asya Komitesi) Almanya'nın kültür politikalarının hayata geçirilmesini amaçlamaktaydı. Grothe, Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na cemiyetin amaçlarını şu şekilde açıklamıştır: Okullar, kütüphaneler, sağlık birimleri, hastaneler ve bilimsel çalışmalar (araştırma gezileri) aracılığıyla İslam dünyasında ve özellikle Ön Asya'da Almanya'nın itibarını arttıracak ve Alman dilini tanıtacak kültür çalışmalarının başlamasını ve sürdürülmesini destekleyici faaliyetler yürütmek. Cemiyet, Tahran, Halep ve Bağdat'ta kütüphaneler açmış, bu kütüphaneler bölgedeki konsolosluklar ile

---

⁵ "Grothe, Albert Louis Hugo," *Deutsche Biographie*, erişim 13 Eylül 2018, <https://www.deutsche-biographie.de/gnd116878231.html#ndbcontent>.

⁶ Birinci Dünya Savaşı'na kadar yazdığı eserler şu şekildedir: *Tripolitanien und der Karawanenhandel nach dem Sudan* (Leipzig, 1898), *Tripolitanien. Landschaftsbilder und Völkertypen* (Leipzig, 1899), *Die Bagdadbahn und das schwäbische Bauernelement in Transkaukasien und Palastina* (Münih, 1902), *Auf türkischer Erde. Reisebilder und Studien* (Berlin, 1903), *Zur Landeskunde von Rumaenien. Kulturgeschichtliches und Wirtschaftliches* (Halle, 1907), *Geographische Charakterbilder aus der asiatischen Türkei und dem südlichen mesopotamisch-iranischen Grenzgebirge* (Leipzig, 1909), *Wanderungen in Persien. Erlebtes und Erschautes* (Berlin, 1910), *Zur Natur und Wirtschaft von Vorderasien* (Frankfurt, 1911), *Meine Vorderasienexpedition 1906 und 1907* (Leipzig, 1911), *Durch Albanien und Montenegro. Zeitgemäse Betrachtungen zur Völkerkunde, Politik und Wirtschaftswelt der westlichen Balkanhalbinsel* (München, 1913), *Die asiatische Türkei und die deutschen Interessen. Gedanken zur inneren Umgestaltung des osmanischen Reiches und zu den Zielen der deutschen Kulturpolitik* (Halle, 1913), *Das albanische Problem. Politisches und wirtschaftliches* (Halle, 1914), *Deutschland, die Türkei und der Islam. Ein Beitrag zu den Grundlinien der deutschen Weltpolitik* (Leipzig, 1914).

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). HR.TH. 321/79, 24 Temmuz 1907.

iletişim halinde olmuştur. Bağdat’taki okula mali destek yapmış; Maraş, Urfa, Diyarbakır, Musul, Asur, Babil’de meteoroloji istasyonları kurmuştur.⁸ Cemiyetin faaliyetini haber yapan *Berliner Tageblatt* gazetesine göre Almanya, Ön Asya’daki okul, hastane sayısında İngiltere, Fransa, Amerika ve İtalya’nın gerisindeydi. Türkiye’nin iktisadi gücünün artırılması, Alman eğitiminin ve dilinin kapsamının genişletilmesi isteniyorsa, sadece Alman sermayesi, mühendisleri ve tüccarları değil, Alman öğretmenleri ve doktorları da üstlerine düşeni yapmalıydı.⁹

Grothe’nin bu faaliyetlerinin Alman hükümeti tarafından desteklendiği, onun Alman Dışişleri Bakanlığı’na verdiği ve fikirlerini, projelerini anlattığı raporlardan anlaşılmaktadır. Bu raporlar Alman hükümeti ile Alman bilim adamları arasındaki iş birliğini göstermesi açısından önemlidir. Örneğin, 22 Haziran 1906 - 31 Aralık 1907 tarihleri arasında bir Ön Asya araştırma gezisi (Vorderasiensexpedition) yapan Grothe, bu gezilerden sonra Alman Dışişleri Bakanlığı için bir rapor kaleme almıştır. Grothe’ye göre Almanya’nın Osmanlı Devleti’ndeki varlığı, ticaret ve kültür politikaları ile beraber gelişebilirdi. Alman dilinin ve kültürünün yerli halk arasında yayılması, iktisadi ilişkileri de geliştirecekti. İslamiyet’in egemen olduğu topraklarda Almanya’nın itibarı azımsanmayacak ölçüdeydi. Bu sempatiyi sadece iktisadi alanda kullanmak olmazdı. Fransızlar ve İtalyanlar gibi okullar, akademiler, hayır cemiyetleri, hastaneler kurmalı, Alman bilimi ve imkanları ile insani alanda da gelişmeler kaydedilmeliydi. Böyle kültür misyonları sayesinde bazı kolonyal girişimler gerçekleştirilebilirdi.¹⁰

Hugo Grothe’nin 1913 yılında kaleme aldığı *Die Asiatische Türkei und die deutschen Interessen: Gedanken zur inneren Umgestaltung des osmanischen Reiches und zu den Zielen der deutschen Kulturpolitik*¹¹ başlıklı eserinde Osmanlı Devleti’nde başlayan bu değişimin izleri sürülürken bir yandan da Almanya’nın Osmanlı Devleti üzerindeki çıkarlarına tanık olunur. Eserin “İçindekiler” kısmı dikkat çekici başlıklara sahiptir. Birinci bölüm Osmanlı İmparatorluğu’nun giriştiği reformlar ve Avrupa’nın Osmanlı topraklarındaki

⁸ Alman Federal Arşivi (Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde), R 901/37717, Hugo Grothe’den Auswaertiges Amt’a, 1912.

⁹ “Deutsches Vorderasiatischenkomitee,” *Berliner Tageblatt*, 2 Nisan 1912, erişim 10 Eylül 2018, <http://zefys.staatsbibliothek-berlin.de/index.php?id=dfg-viewer&set%5Bimage%5D=3&set%5Bzoom%5D=default&set%5Bdebug%5D=0&set%5Bdouble%5D=0&set%5Bmets%5D=http%3A%2F%2Fcontent.staatsbibliothek-berlin.de%2Fzefys%2FNSNP27646518-19120402-1-0-0-0.xml>.

¹⁰ Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, R 64829, 4 Nisan 1912.

¹¹ Hugo Grothe, *Die asiatische Türkei und die deutsche Interessen: Gedenken zur inneren Umgestaltung des Osmanischen Reiches und zu den Zielen der deutschen Kulturpolitik* (Halle: Gebauer-Schwetschke Druckerei und Verlag 1913). Eserin başlığı Türkçeye şu şekilde çevrilebilir: ‘Asya Türkiye’si ve Alman Çıkarları: Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Değişim Üzerine Fikirler ve Alman Kültür Politikalarının Amaçları.’

iktisadi ve kültürel faaliyetleri hakkındadır. İkinci bölümde Osmanlı Devleti'ndeki farklı milletler konu edilir: Ermeniler hakkında istatistik, Hıristiyan misyonları, Ermeni hareketinin gelişimi, Almanya ve Ermeniler, Rusya ve Ermeniler; Kürtler, Yunanlar, Rumlar ve Alman kültürü, Arap sorunu, Mezopotamya, Araplar ve İslamiyet, Arabistan'daki İngiliz arzuları, Türklerin ve Arapların talepleri gibi. Görüldüğü gibi eser, dönemin Osmanlı siyasi, toplumsal ve iktisadi yapısının bir fotoğrafını yansıtır. Eserin üçüncü bölümü ise Alman kültür politikasının Ön Asya'daki amaçları üzerinedir. Bu bölümdeki alt başlıklar bilim¹² ve iktisat, bilimsel cemiyetleri ve bunların Ön Asya'daki araştırma sahaları, Alman tüccarı ve ticaret, Bağdat demiryolu, Almanya'nın kültür politikaları, Alman öğretim bursları gibidir. Grothe, eserin önsözünde belirttiğine göre Balkan Savaşları'ndan sonra "Türkiye'de Reform" tekrar gündeme gelmiş, Osmanlı Devleti bir yenileşme, gençleşme (Verjüngung) sürecine girmiştir. Almanya Osmanlı Devleti'ne bu süreçte nasıl yardım edebilirdi sorusu artık daha da önemli hale gelmiştir. Grothe bu noktada *geistiger Kultur*¹³ ve iktisadi nüfuz arasında kopmaz bir bağ olduğunu savundu. Entelektüel kültürün taşıyıcıları olan dil, kitap, okul, bilim ve sanat, Avrupa maneviyatı ile uyanan ve değişen bölgelerde kültürlerin büyük ve uluslararası ticaret güçlerini talep etmesi için uygun ortamı hazırlayacaktı. Bir ülkede entelektüel eğitim, ancak ticaret, sermaye, sanayi ve teknik o ülkede gerçekleşmişse bir yer bulabilirdi. Grothe'nin bu bakış açısına göre emperyalist bir siyaset besleyen devletler öncelikle nüfuz edecekleri bölgeyi her anlamda tanımalı ve ona kendi kültürünü aşılmalıydı.¹⁴ Prusya, özellikle Anadolu'da seyahat eden Moltke¹⁵ ile bilimsel açıdan bir fetih gerçekleştirmişti ve Alman bilim adamlarının bölgeye olan ilgileri her geçen gün artsa da, bu yine de yeterli değildi. Ön Asya'yı kendisine araştırma alanı olarak seçmiş Alman bilimsel dernekleri bulunsa da, merkezi bu coğrafyada olan bir dernek de faaliyete geçirilmeliydi.¹⁶

Hugo Grothe'nin Eserleri Çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin İktisadi Modernleşmesinde Almanların Yeri

Birinci Dünya Savaşı başladıktan yaklaşık bir yıl sonra Osmanlı Devleti'nin müttefikleriyle bağlantısını sağlayan yolun açılmasıyla iktisadi

¹² "Bilim" terimi burada daha ziyade coğrafya, arkeoloji, meteoroloji ve tıp bilimlerini kapsamaktadır.

¹³ Burada *geistig* sözcüğü ile kast edilen manevi, zihni, entelektüel, akılla ilgili olan manasındadır. Bu çalışmanın içeriğine uygun olarak *geistig* bundan sonra entelektüel olarak kullanılacaktır.

¹⁴ Grothe, *Die asiatische Türkei*, 37-41.

¹⁵ Helmuth Karl Bernhard von Moltke (1800-1891), Prusyalı bir subaydır. Osmanlı ordusunun modernleşmesinde görev almıştır. Osmanlı coğrafyasındaki deneyimi daha sonra kitap haline getirilip *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839* başlığı ile 1841'de basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Helmuth von Moltke," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 30 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), 267-268.

¹⁶ Grothe, *Die asiatische Türkei*, 45.

alandaki iş birlikleri hiç olmadığı kadar arttı. Müttefiklerden bir yandan savaşın bir gereği olarak cephane, mühimmat temin edilirken diğer bir yandan da tarım, ormancılık, mühendislik gibi farklı kollardaki Alman, Avusturyalı ve Macar uzmanlar Osmanlı Devleti'ne davet edildi. Bu davetin arkasında, İttihatçıların modern bir devlet yaratma ihtiyacı yatıyordu. Bu ihtiyaç ve bunun farkına varılması aslında yeni değildi. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti birçok kez Avrupa'nın uzmanlığına ve bilgisine başvurmuştu. Almanya ile olan ilişkiler bağlamında konuya bakıldığında eğitimden askeriye kadar birçok alanda iş birlikleri doğmuştu. Örneğin Osmanlı ordusunun modernleşmesinde Alman askeri heyetleri on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren orduda görev almışlardı. Almanya bu sayede hem Osmanlı ordusunu yakından tanıma fırsatını elde etmiş hem de Alman savunma sanayine başvurulması Osmanlı'ya silah, cephane ihracatını da arttırmıştı. Dolayısıyla askeri modernleşme ticari iş birliğini de beraberinde getirmişti.¹⁷ Ancak savaş zamanında, ilişkilerdeki dengelerde bir değişiklik yaşandı. Artan milliyetçilik etkisiyle eskiden Avrupalı devletlerin temsilcileri tarafından hazırlanan ve uygulanan birçok reform projesine artık Osmanlı Devleti'nden de uzmanların veya bürokratların dahil olma şartı getirilmeye başlandı. İttihatçılar Avrupalı devletlerin bilim ve uzmanlığına muhtaç olduklarını kabul etmekle beraber kontrolün kendi ellerinde olmasını istemekteydiler.¹⁸

Reformlar daha çok iktisadi alanda görülse de tüccarlar, diplomatlar ve bürokratlar kadar Alman şarkiyatçılara ve sosyal bilimcilere de ihtiyaç duyulmaktaydı.¹⁹ Hugo Grothe'nin bu dönemde kaleme aldığı eserler hem Osmanlı'nın iktisadi durumu hem de Almanya'nın Osmanlı nüfuz politikaları

¹⁷ Osmanlı ordusunda görev yapan askeri heyetler için bkz. Jehuda Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi: Türkiye'de Prusya Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*, çev. Fahri Çeliker (Ankara: ATASE, 1977). Almanya ve Osmanlı Devleti arasındaki silah ticareti için bkz. Fahri Türk, *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti: 1871-1914* (İstanbul: IQ Yay. 2012).

¹⁸ İttihatçıların bu eğilimi dönemin milli iktisat politikaları ile anlaşılabilir. Milli iktisat politikaları Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemine damgasını vuran politikalarlardır. Bu konuda detaylı bir analiz için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)* (İstanbul: Doğan Kitap, 2012). Özellikle İttihatçıların yönetimde söz sahibi oldukları Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerindeki milli iktisat politikalarında Almanya modeli örnek alınmıştır. Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Metin Sarfati, "List'in İktisadi Düşüncesinin Türkleştirme Süreci Üzerindeki Yansımaları," *Türkiye'de İktisadi Düşünce* içinde, haz. M. Erdem Özgür, Alper Duman, ve Alp Yücel Kaya (İstanbul: İletişim Yayınları 2017), 131-169. Milli iktisat politikalarının uygulanmasına bir örnek için bkz. Seven Ağır, ve Semih Gökatalay, "Hukuk ve İktisat Perspektifinden Milli İktisat Mirasını Yeniden Düşünmek," *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi* içinde, haz. Murat Koyuncu, Hakan Mihçı, ve A. Erinc Yeldan (İstanbul: İletişim Yayınları 2017), 193-223.

¹⁹ Örneğin Ernst Jäckh bu isimlerin başında gelir. Savaş sırasında Osmanlı-Alman ilişkilerini geliştirilmesi için çaba sarf etmiştir. Kasım 1915'te Alman-Türk Ekonomi Sorunları İçin Enformasyon Merkezi (Auskunftsstelle für deutsch-türkische Wirtschaftsfragen) isminde bir merkez kurmuştur. Merkez, 1916 yılında pratik faaliyetlerin bilimsel temellerini araştıran, dayanışmaya ve propagandaya yönelik bir kurum haline gelir. Mustafa Gencer, *Jön Türk Modernizmi ve "Alman Ruhü"* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 301.

hakkında bilgi verir. Aşağıda savaş döneminde yazdığı ve yayına hazırladığı eserlerin bir analizi yapılmıştır.

1915 yılında Alman Ön Asya Enstitüsü²⁰ tarafından *Länder und Völker der Türkei*²¹ başlığıyla enstitünün bu zamana kadar hazırladığı yazılar, Grothe'nin editörlüğünde, toplu olarak basıldı.²² Kitapta on bir araştırmacının çeşitli konularda yazdığı makaleler bulunmakta, makaleler sırasıyla şu başlıkları taşımaktaydı: Alman okullarının Türkiye'deki geleceği, Kıbrıs ve İngilizler, Gürcü halkı, Arabistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'nu güçlendirmek açısından önemi, Yeni Türkiye ve gelişimi (1908-1915), Türk Ön Asya'sında Alman araştırmaları, Türkiye'deki Yahudiler, Anadolu'daki Rumlar, Ermeniler ve Almanya, Ukrayna ve Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri, Almanya'nın Türkiye'de demiryolu inşası ve bunun siyasi, askeri ve iktisadi değeri. Bu başlıklardan görüleceği gibi, Osmanlı Devleti siyasi, toplumsal, iktisadi ve kültürel açılardan ele alınmıştı. Grothe'nin önsözde belirttiğine göre savaş sırasında izlenen başarılı Şark politikası sayesinde, Almanya Şark'ta sempati ile karşılanıyordu. Alman doktor, eczacı, öğretmen, bilim adamı, demiryolu, inşaat ve maden mühendisleri, ziraatçılar, tüccarlar ve sanayiciler Osmanlı Devleti hakkında danışmanlık yapabilmek için her gün cemiyete başvuruyordu. Almanya savaştan önce de birçok faaliyette bulunmuştu ama savaş tüm yolların önünü açmıştı ve önemli çalışma alanları henüz daha keşfedilmeyi ve güvence altına alınmayı bekliyordu.²³ Grothe'nin ön sözde yazdıklarına bakılırsa ittifak ile daha da itibar gören Alman bilim ve uzmanlığı sayesinde Almanya, savaş zamanında Osmanlı Devleti üzerindeki kontrolünü arttırabilirdi.

Nitekim söz konusu kitaptaki "Türk Ön Asya'sında Alman Araştırmaları"²⁴ başlıklı makaleyi kaleme alan, Würzburg Üniversitesi Coğrafya bölümünden Prof. Dr. Fritz Regel (1853-1915), makalesinin girişinde İtalyan-Türk Savaşı ve Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Afrika ve Avrupa'da toprak kaybettiğini ve imparatorluğun egemenlik alanının Asya'ya kaydığını belirtmekteydi. Ona göre, devam etmekte olan savaş, Şark sorununu Almanların ilgisine açmıştı. Almanya'nın coğrafya alanında araştırma faaliyeti özellikle Anadolu için artsa da, henüz yeterli seviyede değildi.²⁵ Regel, makalesinde, Alman coğrafyacıların on dokuzuncu yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyası

²⁰ Alman Ön Asya Komitesi'nin adı, 1915 yılında Alman Ön Asya Enstitüsü (Deutsches Vorderasien-Institut) olarak değiştirilmişti.

²¹ *Länder und Völker der Türkei*, ed. Hugo Grothe (Leipzig: Verlag von Veit & Comp., 1915)

²² Gencer, *Jön Türk Modernizmi*, 221.

²³ Grothe, *Länder und Völker der Türkei* V.

²⁴ Makalenin Almanca başlığı şu şekildedir: "Die deutsche Forschung in türkischen Vorderasien"

²⁵ Fritz Regel, "Die deutsche Forschung in türkischen Vorderasien," *Länder und Völker der Türkei*, ed. Hugo Grothe (Leipzig: Verlag von Veit & Comp., 1915), 171.

hakkında yazdıkları eserlerin bir listesini vermişti. Sina yarımadası, Arabistan, Suriye ve Filistin, Anadolu gibi başlıklar altında bu eserlerin bir tasnifini yapmıştı. Jeoloji, iktisadi coğrafya, bitki örtüsü, maden, ormancılık gibi konularda yazılan eserler, künyeleriyle beraber sıralanmıştı. Regel, makalesinin sonunda bütün bu çalışmaların yine de Alman çalışkanlığını, bilimsel titizliğini ortaya çıkarmaktan uzak olduğunu altını çizmekteydi. Bilimsel alanda yapılacak daha çok çalışma vardı ve özellikle coğrafya alanındaki Alman bilimsel çalışmaları desteklenmeliydi.²⁶

1916 yılında hazırlanan ve Grothe'nin editörlüğünü yaptığı *Das Wirtschaftsleben der Türkei: Die Grundlagen türkischer Wirtschaftsverjüngung* başlıklı eser, Osmanlı Devleti'nin üç ana sektördeki iktisadi modernleşmesini incelemektedir.²⁷ Grothe, eserin önsözünde, Almanya'nın bu sektörlerdeki modernleşmeye ne şekilde katkıda bulunabileceğine değinmiştir. Almanlar, savaş döneminde Osmanlı Devleti'nde teşkilatlanabilirdi. Alman finansını, gıda maddeleri ve hammadde ihtiyacını karşılamak için şimdiye kadar el değmemiş kaynaklara erişmek adına harekete geçirmek ve böylece aynı zamanda Osmanlı Devleti'ni de iktisadi yönden güçlendirmek gerekirdi. Bu, sadece yönetici kadronun görevi değildi; bankacılar, sanayi kuruluşları, ziraatçılar, makine, demiryolu, inşaat mühendisleri ve madenciler de bu yönde bir eğilim duymalıydılar. Ancak bunun için öncelikle Osmanlı Devleti hakkında yazılmış eserlere ve istatistiki bilgiye ihtiyaç vardı. Bu tip uzmanlık bilgisi içeren yayınların sayısı henüz çok fazla değildi. *Deutsche Vorderasiengesellschaft* isimli cemiyetin yayınları söz konusu literatürün oluşması için katkı sağlamakta ise de, Osmanlı Devleti'nin iktisadi potansiyeli hakkında yazılanlar yine de yetersizdi. *Das Wirtschaftsleben der Türkei* üç bölümden oluşmaktaydı. Bu bölümler madencilik, tarım ve hayvancılık konularında olup, kitaba Asya Türkiye'si hakkında istatistik bilgiler ve tablolar da eklenmişti.²⁸

Grothe'ye göre bu konuların ele alınmasının nedeni, Osmanlı Devleti'nin reform yapması gereken alanların bunlar olması ve ayrıca Alman uzmanlığının kendisini en çok bu alanlarda gösterebilmesiydi. Osmanlı Devleti iktisadi anlamda güçlenmek istiyorsa geniş arazilerinden faydalanmalıydı. Tarım ve maden hasılatının artırılmasıyla modernleşme adım adım gerçekleştirilecek ve bunun için yabancı sermayeye ihtiyaç doğacaktı. Osmanlı hükümeti yeni bir iktisadi program hazırlamak ve yürürlüğe koymak istiyordu ve burada tarım,

²⁶ Regel, “Die deutsche Forschung,” 214-216.

²⁷ *Das Wirtschaftsleben der Türkei: Die Grundlagen türkischer Wirtschaftsverjüngung*, ed. Hugo Grothe, (Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer, 1916).

²⁸ Makalelerin Almanca isimleri ve yazarları şu şekildedir. F. Frech, “Mineralschätze und Bergbau in der asiatischen Türkei”; A. Sack, “Ackerbau und Viehzucht”; A. Hänig, “Statistische Daten und Tabellen in der Asiatischen Türkei.”

hayati önem arz ediyordu. Kırsal kesimde kalkınma sağlanmadığı sürece Osmanlı Devleti'nin ne iktisadi ne de siyasi yönden itibarlı bir güç konumuna yükselmesi mümkündü. Osmanlı iktisadi gücü hakkında yazılanlar uzmanlık bilgisinden uzaktı. Bu konu hakkında Grothe, Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmet Nesimi Bey'in [Sayman] *İktisadiyat Mecmuası*'nda tarım alanında yapılması gerekenler hakkında fikirlerini paylaştığı habere vurgu yapmıştır. Bu habere göre âtil durumda olan büyük araziler ekime ve sulamaya açılmalıydı, patates, şeker pancarı, pamuk, pirinç gibi tarım ürünlerinin ekimi genişletilmeliydi, ekmeklik buğdayın üretiminde modern değirmencilik yöntemleri kullanılmalıydı, çekirge gibi zararlı böceklerden korunmalıydı. Ayrıca iktisadi temsilcilikler kurularak uzmanlar vilayetlere gönderilmeli ve halka tarım ürünlerinin yetiştirilmesi hakkında bilgi verilmeliydi. Grothe, Nesimi Bey'in bu açıklamalarına değindikten sonra Almanya'nın bu modernleşme çabaları konusunda üstüne düşeni yapmaya hazır olduğunu belirtmişti.²⁹

Grothe, *Das Wirtschaftsleben der Türkei: Die Grundlagen türkischer Wirtschaftsverjüngung* başlıklı eserin ikinci cildini 1918 yılında şu başlık ile yayınladı: *Das Wirtschaftsleben der Türkei: Geld, Industrialisierung und Petroleumschätze der Türkei*.³⁰ Eserin iki cilt halinde tasarlanması, Osmanlı iktisadi yapısı hakkında bir külliyat oluşturma düşüncesini gösterir. İkinci ciltte farklı yazarların üç makalesi yer almaktadır. Bu makaleler, bankacılık ve para politikası, Türkiye'nin sanayileşmesi, ve İran-Mezopotamya petrolü konularındadır.³¹ Kitabın önsözünü kaleme alan Grothe'nin belirttiğine göre coğrafya-doğa bilimi ve iktisat politikası gibi başlıklar hakkında bir derleme çalışması olmadığından bu kitabın hazırlanması gerekliydi.³² “Türkiye'nin Sanayileşmesi” makalesini yazan Gustav Herlt, Jön Türklerin sanayileşme çabaları, hammadde kaynakları, mevcut sanayi (maden, gıda, seramik, deri, tekstil, metal, kağıt, kimya) yapısı, işçi sorunları ve sanayinin gelişme şartları gibi başlıklar altında Osmanlı sanayi hakkında bilgi vermiştir. Herlt makalesinde konu hakkında akademik bilgiler verdikten sonra sonuç kısmında genel bir değerlendirme yapar. Buna göre İttihatçılar devleti siyasi ve iktisadi açıdan bağımsız bir hale getirmek istiyorlardı. Bunun için milli bir sanayi yaratmak istiyorlardı. Ancak yabancı sermaye var olduğu sürece bunu gerçekleştirmeleri mümkün değildi. Yabancı yardımları reddetmek istemiyorlar ama yine de ellerinden geldiğince kendileri başarmak istiyorlardı. Milli sanayi mümkün

²⁹ Grothe, *Das Wirtschaftsleben der Türkei*, X.

³⁰ Hugo Grothe, *Das Wirtschaftsleben der Türkei: Geld, Industrialisierung und Petroleumschätze der Türkei* (Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer, 1918).

³¹ Makalelerin Almanca başlıkları ve yazarları şu şekildedir: R. Stern, “Währungsverhältnisse und Bankwesen in der Türkei”; G. Herlt, “Die Industrialisierung der Türkei”; G. Schulze, “Der Kampf um die persisch-mesopotamischen Ölfelder”.

³² Grothe, *Das Wirtschaftsleben der Türkei*, V.

olduğunca milli sermaye ile kurulmalıydı ve bunun için son aylarda bankalar kurulmuştu. Bunlar milli sermaye toplamaya başlamışlardı. Türkler milli bir banka kurarak yabancı sermaye boyunduruğundan kurtulmak istiyordu.³³

Savaşın giderek yayıldığı ve şiddetlendiği 1916 yılında Hugo Grothe, *Türkische Asien und seine Wirtschaftswerte* başlıklı bir kitap daha yazmıştır. Kitabında hem Osmanlı Devleti’nin iktisadi yapısı ve özellikle tarım ekonomisi hakkında bilgi verirken hem de Almanya’nın buradaki rolüne değinmiştir.³⁴ Kitabın girişinde Grothe, Moltke’nin “Avrupa Türkiye’de, Türkiye’den daha fazla yer kaplıyor”³⁵ sözüne atıf yapar. Burada kastettiği, Avrupalıların Osmanlı Devleti’ndeki mevcudiyetinin devletin kendi gücünün önüne geçmesidir. Ama savaş, Osmanlı Devleti’ni bu durumdan kurtarmış; kapitülasyonların kaldırılması Osmanlı Devleti’ne özgürlüğünü geri vermişti. Bu sebeple, kapitülasyonların tek yanlı kaldırılmasına Almanlar dahi karşı çıkmıştı. Türkiye savaşla beraber modernleşme çabası içine girmişti ve bunu milliyetçilik (Türkçülük) duyguları ile hayata geçirmek istiyordu. İktisadi kalkınma için şimdiden bazı milli dernekler kurulmuştu. Ama milliyetçiler de biliyorlardı ki yabancı sermaye olmadan iktisadi alanda büyük gelişmeler kaydedilemezdi. Demiryolu yapımı, deniz ulaşım hizmetleri, madencilik, sulama, pamuk gibi tarımsal ürünlerin işlenmesi için yabancı sermayeye ihtiyaç vardı. Almanya ve Avusturya-Macaristan da Osmanlı Devleti’ni modern bir yapıya kavuşturmak için üzerlerine düşeni yapmalıydı.³⁶ Osmanlı Devleti’nin iktisadi alanda yapacağı yenilikler içerisinde tarım ilk sırada geliyordu. Yardıma ihtiyaç duyulan başlıca konu, sermaye ve makine ile işlerin mekanik hale getirilmesiydi.³⁷ Grothe’nin bu çıkarımları dönemin İttihatçı hükümetinin en büyük çıkmazının bir özeti gibidir: Bir tarafta Balkan Savaşı ile gittikçe daha büyük umut bağlanan milli iktisat politikaları diğer tarafta modernleşme çabaları ve bunun ancak Avrupa sermayesi, bilimde uzmanlaşma ile başarılabilceği gerçeği. Kitabın son bölümü olan “Türk Ön Asya’sının iktisadi kalkınmasına Almanya’nın katılımı ve bu yoldaki kültürel çalışmalar” başlığı altında, Almanya’nın Osmanlı iktisadi

³³ Gustav Herlt, “Die Industrialisierung der Türkei,” in *Das Wirtschaftsleben der Türkei: Geld, Industrialisierung und Petroleumschätze der Türkei*, ed. Hugo Grothe (Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer, 1918), 76-77.

³⁴ Kitapta yer alan başlıklar şu şekildedir: Türkiye’nin uyanışı, Türk milliyetçiliği ve Türk-Alman işbirliği; Ön Asya ve iktisadi durumunun coğrafi faktörleri, tarım ülkesi olarak Türkiye, tahıldaki üretim miktarı ve Mezopotamya; hammadde tedarikçisi olarak Türkiye: pamuk, keten ve kenevir, tütün, zeytin ve susam, haşhaş ve afyon, ormanlar, ipek böceği, mineral ve madenler, hayvancılık; iktisadi hayatın taşıyıcısı olarak Türk halkı; Türk Ön Asya’sının iktisadi kalkınmasına Almanya’nın katılımı ve bu yoldaki kültürel çalışmalar. Hugo Grothe, *Türkische Asien und seine Wirtschaftswerte* (Frankfurt am Main: M. Henschel, 1916).

³⁵ Almanca aslı şu şekildedir: “Europa nimmt mehr Anteil an der Türkei als die Türkei selbst.”

³⁶ Grothe, *Türkische Asien*, 5.

³⁷ Grothe, *Türkische Asien*, 31.

modernleşmesine yapabileceği katkı ne olabilir ve bunun için nasıl bir kültür politikası takip edilebilir sorularının cevabını arıyordu. Sadece fiziki anlamda bir tanıma yeterli olmazdı; Şark'ı araştırma alanı seçip cemiyet, konferans, yazılar gibi faaliyetlerle inceleyen uzmanlar ancak bu konuda bir başarı gösterebilirlerdi. Türk dili öğrenilmeli, iktisadi yaşam incelenmeli, bölgenin ruhu keşfedilmeliydi. Üniversitelerde Şark'ı coğrafya, halk bilimi, kültür ve iktisat tarihi, maden ve bitki bilimi gibi başlıklarla inceleyen dersler konulmalıydı ve bu dersler Türk dili eğitimi ile desteklenmeliydi.³⁸

Bir kültür politikacısı olan ve uzmanlık alanı coğrafya olan Hugo Grothe'nin Birinci Dünya Savaşı yıllarında iktisadi konular hakkında kitap yazması ve hazırlatması bir tesadüf değildir. Bunun arkasında yukarıda bahsedildiği gibi İttihatçıların iktisadi modernleşme istekleri ve Almanya'nın bu isteği kendi nüfuz politikalarına uygun bir şekilde karşılık verme isteği yatmaktadır. Grothe de Osmanlı iktisadi yapısı hakkında bilimsel çalışmalar hazırlayarak bu sürece katkı sağlamıştır.

Sonuç

Hugo Grothe'nin bizzat yazdığı veya yayına hazırladığı eserler, dönemin Osmanlı iktisadi yapısı hakkında bilgi vermesi ve Almanya tarafından genel bir değerlendirmeyi gözler önüne sürmesi açısından dikkate değerdir. Grothe'nin eserleri savaştan önce de var olan ancak ittifak sayesinde öne daha da açılan Alman nüfuz politikalarının ne şekilde uygulanması gerektiğinin bir örneğini sunmaktadır. Bu eserlerde iktisadi kalkınma ön plandadır. Örneğin Grothe'ye göre Osmanlı tarımsal kalkınması elzemdir ve zaten Almanya bu konuda uzmandır. Dolayısıyla yapılması gereken, Alman uzmanlığını ve sermayesini Osmanlı'ya ulaştırmaktır. Kültür politikaları Osmanlı-Alman iktisadi iş birliğinin gelişmesine katkı sağlayacaktı. Hastanelerin kurulması, doktor yardımı yapılması, meteoroloji istasyonlarının kurulmasıyla Alman tanınırlığı ve itibarı artacak bu sayede iktisadi nüfuz daha etkin hale gelecekti. Ancak Grothe'nin de tespit ettiği gibi milliyetçi duygular savaş zamanı takip edilen Osmanlı politikalarının temelini oluşturmuştu. Osmanlı devlet adamları bir yandan cephelerde devam eden savaştan galip ayrılmak için çabalarken diğer taraftan savaşı bir fırsat olarak görüp uzun zamandır arzulanan modern, bağımsız milli devleti de yaratmak istemişlerdi. Ancak bu noktada Alman sermayesi ve bilimine başvurmanın kaçınılmaz olduğu gerçeği Grothe'nin eserlerinde de vurgulanmıştır.

---

³⁸ Grothe, *Türkische Asien*, 84.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes), R 64829

Alman Federal Arşivi (Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde), R 901/37717, 1912.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Tahrirat / HR.TH. 321/79, 24 Temmuz 1905.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Ağır, Seven, ve Semih Gökatalay. “Hukuk ve İktisat Perspektifinden Milli İktisat Mirasını Yeniden Düşünmek,” *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi* içinde, hazırlayan Murat Koyuncu, Hakan Mihçı, ve A. Erinç Yeldan, 193-223. İstanbul: İletişim Yayınları 2017.

Beydilli, Kemal. “Helmuth von Moltke,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005.

Bilmez, Bülent Can. “Almanya’nın Türkiye’de Koloni Kurma Planları.” *Toplumsal Tarih* 8 (1994): 50-55.

Das Wirtschaftsleben der Türkei: Die Grundlagen türkischer Wirtschaftsverjüngung. Edited by Hugo Grothe. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer, 1916.

Dölen, Emre. *İstanbul Darülfünununda Alman Müderrisler (1915-1918)*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.

Gencer, Mustafa. *Jön Türk Modernizmi ve “Alman Ruhı”*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Grothe, Hugo. *Die asiatische Türkei und die deutschen Interessen. Gedanken zur inneren Umgestaltung des osmanischen Reiches und zu den Zielen der deutschen Kulturpolitik.* Halle: Gebauer-Schwetschke Druckerei und Verlag, 1913.

Grothe, Hugo. *Länder und Völker der Türkei*. Leipzig: Verlag von Veit & Comp., 1915.

Grothe, Hugo. *Türkische Asien und seine Wirtschaftswerte*. Frankfurt am Main: M. Henschel, 1916.

Grothe, Hugo. *Das Wirtschaftsleben der Türkei: Geld, Industrialisierung und Petroleumschätze der Türkei*. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer, 1918.

Henderson, W. O. “German Economic Penetration in the Middle East: 1870-1914.” *The Economic History Review* 18 (1948): 54-64.

Herlt, Gustav. “Die Industrialisierung der Türkei.” In *Das Wirtschaftsleben der Türkei: Geld, Industrialisierung und Petroleumschätze der Türkei*, ed. Hugo Grothe, 76-77. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer, 1918.

Herzog, Christoph “Almanca Konuşulan Ülkelerde Türkiyat ve Şarkiyat Çalışmalarının Gelişimi Üzerine Notlar,” çeviren Faruk Yaslıçimen, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15 (2010): 77-148.

Karbi, Bilge. "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu'na İktisadi-Askeri Nüfuzu (1914-1918)." *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 25 (2017):137-147.

Ortaylı, İlber. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Sarfati, Metin. "List'in İktisadi Düşüncesinin Türkleştirme Süreci Üzerindeki Yansımaları." *Türkiye'de İktisadi Düşünce* içinde, hazırlayan M. Erdem Özgür, Alper Duman, ve Alp Yücel Kaya, 131-169. İstanbul: İletişim Yayınları 2017.

Toprak, Zafer. *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*. İstanbul: Doğan Kitap, 2012.

Türk, Fahri. "Deutsche Siedlungspläne im Osmanischen Reich." *German Studies Review* 33 (2010): 641-656.

Türk, Fahri. *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti: 1871-1914*, İstanbul: IQ Yay. 2012.

Wallach, Jehuda. *Bir Askeri Yardımın Anatomisi: Türkiye'de Prusya Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*. Çeviren Fahri Çeliker. Ankara: ATASE, 1977.

Elektronik texts / Electronic metinler

"Grothe, Albert Louis Hugo." *Deutsche Biographie*. Erişim 13 Eylül 2018, <https://www.deutsche-biographie.de/gnd116878231.html#ndbcontent>.

"Deutsches Vorderasiatischenkomitee." *Berliner Tageblatt*, 2 April 1912. Erişim 10 Eylül 2018. <http://zefys.staatsbibliothek-berlin.de/index.php?id=dfg-viewer&set%5Bimage%5D=3&set%5Bzoom%5D=default&set%5Bdebug%5D=0&set%5Bdouble%5D=0&set%5Bmets%5D=http%3A%2F%2Fcontent.staatsbibliothek-berlin.de%2Fzefys%2F SNP27646518-19120402-1-0-0-0.xml>.